ARTYKUŁY I ROZPRAWY

ADAM PRZEPÍÓRKOWSKI*

UNIwersytet Warszawski, Instytut Podstaw Informatyki PAN, University of Oxford

Frazemowość narzędnikowych form liczebnikowych na -u¹

Słowa kluczowe: liczebnik, narzędnik, frazem.

doi: <http://dx.doi.org/10.31286/JP.101.3.1>

Słowniki, wydawnictwa poprawnościowe, materiały dla uczących się polskiego jako obcego i prace lingwistyczne dotyczące liczebników polskich zgodnie i zwykle bez komentarza stwierdzają wariantywną – dystrybucyjnie równoważną – realizację narzędnika liczebników typu PIĘĆ i WIELE przez formy kończące się na -u i na -oma, np.: *pięciu* i *pięcioma*, *wielu* i *wieloma*². Celem niniejszego artykułu jest pokazanie, że współcześnie formy na -u nie są już produktywnymi wykładnikami narzędnika, gdyż w narzędniku występują one w zasadzie wyłącznie w zleksykalizowanej konstrukcji *przed -u laty*. Wynika z tego konieczność uszczegółowienia opisu morfoskładniowego liczebnika polskiego, a także uwzględnienia odpowiednich modyfikacji w wydawnictwach leksykograficznych, preskryptywnych i glottodydaktycznych.

1. Empiria

Materiału empirycznego dostarczył Narodowy Korpus Języka Polskiego (NKJP; Przepiórkowski i in. 2012) w wersji dostępnej za pomocą przeszukiwarki Poliqarp (<http://nkjp.pl/poliqarp/>; Przepiórkowski i in. 2004; Janus, Przepiórkowski 2007). Przeszukiwany był zrównoważony (w sensie opisanym w artykule Rafała L. Górskiego i Marka Łazińskiego (2012)) podkorpus NKJP liczący około 300 milionów segmentów. Skupiłem się na jednostkach PIĘĆ, DWADZIEŚCIA i WIELE jako reprezentantach odpowiedniej podklasy liczebników, zawierającej liczebniki

* adamp@ipipan.waw.pl; ORCID: 0000-0002-4398-2636

1 Dziękuję anonimowym recenzentom za uwagi do wcześniejszej wersji artykułu.

2 Zob. np. Saloni 1977: 154, 1992: 173; Saloni, Świdziński 2007: 199; Laskowski 1999: 347; Wróbel 2001: 132–133; Bartnicka, Satkiewicz 1990: 82; Dąbrowska, Łobodzińska 1995: 300; Markowski 2003: 165; WSPP: 1601 (tu znaleźć można uwagę o końcówkach -u i -oma, że „Wybór spośród tych końcówek jest w zasadzie dowolny, tylko w użyciach liczebników bez określeń rzeczownikowych wymagana jest końcówka -oma [...]”); Derwojedowa i in. 2005: 304; Jadacka 2005: 81; Mędak 2010: 38–39 (tu znowu uwaga: „Wybór spośród dwu końcówek narzędnika jest w zasadzie dowolny. Jeśli jednak używamy liczebników bez określeń rzeczownikowych, powinniśmy raczej wybrać końcówkę -oma [...]”); a także hasła typu PIĘĆ i WIELE w *Słowniku współczesnego języka polskiego* (SJPDun), w *Innym słowniku języka polskiego* (ISJP), w *Wielkim słowniku poprawnej polszczyzny PWN* (WSPP), w *Wielkim słowniku języka polskiego PAN* (WSJP PAN), w *Słowniku gramatycznym języka polskiego* (SGJP) i in.

PIĘĆ, SZEŚĆ, ..., DWADZIEŚCIA, TRZYDZIEŚCI, ..., DZIEWIĘCDZIESIĄT, PARĘ, KILKA, WIELE itp. Osobnego omówienia wymagają liczebniki wyższe (STO, DWIEŚCIE, ..., TYSIĄC, ...), a także formy wchodzące w skład złożonych grup liczebnikowych.

1.1. PIĘĆ

Szukane były dwuwyrzowe ciągi składające się z: (a) odpowiedniej formy liczebnika (np. *pięciu* lub *pięcioma*) o dowolnej kasztowości (wielkości liter) i (b) następującej po niej dowolnej formy narzędnikowej (z wyłączeniem przyimków o rządzie narzędnikowym, które w NKJP znakowane są, jakby same były w narzędniku). Odpowiednie zapytania w wypadku liczebnika PIĘĆ to:

- (1) [orth=pięciu/i] [case=inst & pos!=prep]
- (2) [orth=pięcioma/i] [case=inst & pos!=prep]

Za pomocą zapytania (1) otrzymano 163 wyniki, a za pomocą (2) – 1008 wyników. Oczywiście sama różnica ilościowa nie pozwala na wyciąganie daleko idących wniosków. Upoważnia do tego natomiast charakterystyka wyników tych kwerend.

Wśród 163 wyników zapytania o formę *pięciu* 23 były efektem błędów w znakowaniu morfo-syntaktycznym korpusu lub błędami składniowymi polegającymi na użyciu ciągu typu *pięciu laty* w dopełniaczu (np. po przyimku *sprzed*). Z pozostałych – prawidłowych – 140 wyników aż 121, a więc 86%, to ciągi typu *przed pięciu laty*, jak w poniższych przykładach:

- (3) *Przed pięciu laty* wspólnie tworzyli potęgę ŁKS [...]. („Dziennik Łódzki”, 2005)
- (4) Kiedy *przed pięciu laty* pojawił się na scenie rockowej, został przyjęty jako prawdziwa sensacja. („Gazeta Wyborcza”, 1993)
- (5) Dawno, dawno temu, *przed jakimiś trzydziestu pięciu laty*, ja również byłem młodym chłopcem. (M. Brandys, *Śladami Stasia i Nel*, 1961)

Wśród tych 121 wyników zdecydowana większość – bo aż 104 – to dosłowne ciągi *przed pięciu laty* (różniące się co najwyżej kasztowością; zob. (3)–(4)), a 17 to ciągi zawierające liczebniki złożone kończące się na *pięciu* lub modyfikatory, lub jedno i drugie (jak w (5)).

O tym, że we współczesnej polszczyźnie narzędnikowe formy liczebnikowe na -u występują w zasadzie wyłącznie w konstrukcji *przed -u laty*, świadczy także charakterystyka pozostałych 140 – 121 = 19 wyników zapytania (1). Wariant tej konstrukcji – z formą *lat* łączącą się z *tysiącami* – występuje w przykładzie następującym:

- (6) Przypuszcza się, że jego udomowienie nastąpiło na środkowym Wschodzie – *co najmniej przed dziesięciu, a może nawet trzydziestu pięciu tysiącami lat*. (H. Jurczak-Gucwińska, *Zwierzęta w moim domu*, 1997)

Pięć kolejnych przykładów zawiera konstrukcje pokrewne, z inną niż rok jednostką czasu:

- (7) *przed pięciu miesiącami*

(8) *przed pięciu tygodniami*

(9) *przed pięciu dniami*

(10) *przed pięciu minutami*

Ciąg (7) wystąpił dwa razy, pozostałe – po jednym razie. Dwa z tych pięciu wystąpień (z formami *tygodniami* i *minutami*) są współczesne, trzy pozostałe pochodzą jednak z tekstów przedwojennych. Także w wypadku pozostałych 13 wyników tylko cztery pochodzą z tekstów względnie współczesnych (w tym dwa z tego samego tekstu):

(11) [...] najpierw kapitan Benteen ze stu dwudziestu pięciu kawalerzystami miał odejść w lewo od śladów [...]. (Z. Teplicki, *Wielcy Indianie Ameryki Północnej*, 1994)

(12) [...] Squanto był porywany dwukrotnie: wraz z pięciu innymi w 1605 roku i dziewięć lat później [...]. (Z. Teplicki, *Wielcy Indianie Ameryki Północnej*, 1994)

(13) Nie zlikwiduje się góry długów bez straszaka, jakim jest eksmisja do pomieszczenia z pięciu metrami kwadratowymi na osobę. („Polityka”, 2006)

(14) Znaczy nie pamięta pan wypowiedzi, w której mówi się o tym, że spółka, której pan jest członkiem rady nadzorczej, będzie obciążona kontraktem długoterminowym, niewypowiadalnym, obciążającym koszty tej spółki pięciu miliardami dolarów? (stenogram z 49. posiedzenia komisji śledczej w sprawie PKN Orlen, 2005)

Warto zaznaczyć, że w wypadku formy *pięcioma* na 1008 wyników zapytania (2) tylko w 188 wystąpiła forma rzeczownika ROK, w 175 była to forma *laty*, a w 13 – *latami*. Pozostałe 820 wyników – 784 po odrzuceniu także innych jednostek czasu³ – cechuje się dużą różnorodnością leksykalną rzeczowników w narzędniku i pochodzi prawie wyłącznie z tekstów współczesnych.

Podsumujmy powyższe obserwacje. W zrównoważonym podkorpusie NKJP znalezionych zostało 140 ciągów składających się z narzędnikowej formy *pięciu* i dowolnej innej formy w narzędniku. Co najmniej 121 z nich (86%) należy zaklasyfikować jako wystąpienia konstrukcji *przed pięciu laty*, a kolejne sześć (4%) – jako konstrukcje pokrewne, z inną niż *laty* formą wyrażającą jednostkę czasu (przy czym trzy z nich pochodzą z tekstów przedwojennych). Z pozostałych 13 wyników tylko cztery (a więc 3% całości) pochodzą z tekstów współczesnych. A zatem tylko cztery przykłady (11)–(14) – w tym dwa z jednego tekstu – na 140 można uznać za współczesne produktywne użycia narzędnikowej formy *pięciu*. Te liczby – 140 i 4 (3%) – należy porównać z 1008 wystąpieniami formy *pięcioma*, z których 784 (78%) łączą się z rzeczownikami innymi niż oznaczające jednostkę czasu. Uzasadniony jest więc wniosek, że we współczesnej polszczyźnie narzędnikowe wystąpienia formy *pięciu* ograniczone są w zasadzie do konstrukcji *przed -u laty*.

3 A mianowicie: TYSIĄCLECIE, STULECIE, DEKADA, KWARTAŁ, MIESIĄC, TYDZIEŃ, DZIEŃ, GODZINA, KWADRANS, MINUTA i SEKUNDA.

1.2. DWADZIEŚCIA

Wniosek ten można rozszerzyć na pozostałe wymienione powyżej leksemy liczebnikowe. Na przykład dla leksemu DWADZIEŚCIA odpowiedniki zapytań (1)–(2) dają 142 wystąpienia formy *dwudziestu* i 165 dla *dwudziestoma*. Różnica między tymi liczbami jest więc znacznie mniejsza niż w wypadku liczebnika PIĘĆ (163/1008), ale dalsza charakterystyka wyników jest bardzo zbliżona. Po odrzuceniu pięciu błędów znakowania morfosyntaktycznego spośród pozostałych 137 wyników dla *dwudziestu* aż 132, czyli 96%, to przykłady typu *przed dwudziestu laty*. Cztery kolejne pochodzą z tekstów stosunkowo starych: dwa z przedwojennych, a dwa z lat 1958 (*Czarny mercedes* Zygmunta Zeydlera-Zborowskiego) i 1960 (*Wielka, większa i największa* Jerzego Broszkiewicza), autorstwa pisarzy przyswajających polszczyznę przed wojną. Jedyny pozornie współczesny wynik niezawierający formy *laty* to... cytat z 1779 roku, z konstrukcją pokrewną:

(15) Jan Potocki [...] zapisał w swym dzienniku 8 czerwca 1779 roku: „Herodot odbywa ze mną ponownie podróż po Scytii, po której przed *dwudziestu dwoma wiekami* podróżował we własnej osobie”. („Akant”, 2007)

A zatem w wypadku liczebnika DWADZIEŚCIA wszystkie współczesne wystąpienia narzędnikowej formy *dwudziestu* egzemplifikują konstrukcję *przed -u laty*. Natomiast spośród 165 wystąpień formy *dwudziestoma* aż 133 (81%) to wystąpienia z rzeczownikiem innym niż oznaczający jednostkę czasu..

1.3. WIELE

Na koniec części empirycznej niniejszego tekstu spójrzmy jeszcze na liczebnik nieokreślony WIELE. Pytania analogiczne do (1)–(2) dają 548 wyników dla *wielu* i aż 4073 dla *wieloma*. Na pierwszy rzut oka znacznie mniejszy jest jednak procentowy udział konstrukcji *przed wielu laty* wśród tych pierwszych, bo tylko 217 (40%). W trzech kolejnych przykładach wystąpiły formy *miesiącami*, *tygodniami* i *godzinami*, przy czym dwa z nich są autorstwa pisarzy, których język uformował się przed wojną (Arkady Fiedler, Jerzy Andrzejewski). W wypadku pozostałych 328 wyników przejrzenie ich losowej próbki wielkości 100 pokazuje, że aż 55% z nich to wyniki błędne, jak poniższy, w którym występuje dopełniaczowa forma *wielu* niewchodząca w bezpośrednią konstrukcję z formą narzędnikową:

(16) I tak, jak przewidywaliśmy pod presją tłumy, głosowanie zakończyło się zaskakującym dla *wielu* wynikiem. („Gazeta Wrocławska”, 2003)

Można więc szacować, że spośród otrzymanych 548 wyników dla *wielu* poprawnych jest 220 przykładów typu *przed wielu laty* (w tym trzy z innymi jednostkami czasu) oraz 45% z pozostałych 328 wyników = około 150 innych wystąpień, czyli w sumie około 370 przykładów. Około 150 produktywnych użyc narzędnikowego *wielu* stanowi więc mniej więcej 40% procent wszystkich poprawnych użyc narzędnikowej formy *wielu* – to odsetek znacznie większy niż w wypadku liczebników DWADZIEŚCIA (0%) czy PIĘĆ (3%). Dwa z takich przykładów to:

(17) Żywię nadzieję, że z *wielu* członkami *poprzedniego gabinetu* rozstaniemy się w poczuciu dobrze spełnionego obowiązku. (sprawozdanie stenograficzne z obrad Sejmu RP, 1992)

(18) Trębicki akces podpisał, jednak opatrzył go tak *wielu słowami entuzjazmu dla Konstytucji 3 Maja*, iż jego oferty nie przyjęto. (L. Herz, *Wardęga. Opowieści z pobocza drogi*, 2010)

Ciekawy jest jednak rozkład procentowy źródeł tych około 150 produktywnych wystąpień narzędnika *wielu*: na podstawie losowej próbki 45 takich przykładów można szacować, że około 40% z nich jest autorstwa pisarzy urodzonych przed 1925 rokiem, a kolejne 20% pochodzi z pisanych specyficznym stylem tekstów religijnych.

Rozkład procentowy użycia formy *wieloma* przedstawia się zupełnie inaczej. Spośród 4073 takich wystąpień aż 3965 (97%) łączy się z rzeczownikami innymi niż oznaczające jednostki czasu (przypomnijmy, że w wypadku *wielu* było to 40%). W losowej próbce 100 takich wystąpień nie było wyników błędnych, dwa pochodziły z tekstów autorów urodzonych przed 1925 rokiem, dwa z tekstów religijnych, a pozostałe 96 z innych współczesnych tekstów, z dużym udziałem prasy, tekstów natywnie internetowych, stenogramów sejmowych, ale także beletrystyki.

Choć więc w wypadku liczebnika WIELE proces ograniczania wystąpień narzędnikowej formy na *-u* do konstrukcji *przed -u laty* jeszcze się nie zakończył, jest on wyraźnie bardzo zaawansowany: w porównaniu z w pełni produktywną formą *wieloma* narzędnik *wielu* poza konstrukcją *przed -u laty* występuje głównie w tekstach starszych lub pisanych specyficznym stylem religijnym.

2. Teoria

Jak mógłby wyglądać sformalizowany opis cech morfoskładniowych form liczebnikowych na *-oma* i *-u* w wypadku liczebników, których narzędnikowa forma na *-u* ograniczona jest do konstrukcji *przed -u laty*?

Najbardziej szczegółowym sformalizowanym opisem liczebników polskich pozostaje propozycja Zygmunta Saloniego (1977). W formalizmie tam wykorzystanym opis narzędnikowych form *pięcioma* i *pięciu* we wcześniejszych stadiach polszczyzny, a więc zakładający pełną ich wariantywność w narzędniku, ma postać (19)–(20), gdzie g1 jest skrótem dla alternatywy: m1 ∨ m2 ∨ m3 ∨ n2 ∨ f.

(19) ⟨pięcioma; 5; g1, inst; Pl, Inst⟩

(20) ⟨pięciu; 5; g1, inst; Pl, Inst⟩

Zapis (19) należy rozumieć następująco. Interpretacją semantyczną słowa *pięcioma* jest liczba 5. Interpretację morfoskładniową opisują natomiast kategorie fleksyjne rodzaju (wartością musi być jeden z trzech rodzajów męskich, rodzaj żeński lub rodzaj nijaki n2⁴) i przypadku (narzędnik). Ponadto forma *pięcioma* posiada kategorie selektywne liczby (mnoga) i przypadku (narzędnik), a więc wiąże się z formami rzeczownikowymi w liczbie mnogiej i narzędniku.

4 W dziewięciorodzajowym systemie Z. Saloniego (1976) rodzaj nijaki n1 jest charakterystyczny dla liczebników zbiorowych.

W pełni analogiczny jest opis narzędnikowej formy *pięciu*, przy czym pełna charakterystyka słowa *pięciu* zawierałaby podobne opisy dla form dopełniaczowej, celownikowej i narzędnikowej oraz – bardziej skomplikowane – dla form męskoosobowych występujących na pozycjach mianownika i biernika.

Jak taka charakterystyka słów *pięcioma* i *pięciu* powinna wyglądać obecnie, czyli przy założeniu, że dystrybucja narzędnikowego *pięciu* ograniczona jest do konstrukcji *przed -u laty*? Opis formy *pięcioma* w (19) pozostaje bez zmian, gdyż słowo to może wystąpić na dowolnych pozycjach narzędnikowych, nieadekwatny natomiast jest czyniący to samo założenie opis formy *pięciu* w (20). Można zaproponować dwa rozwiązania tego problemu.

2.1. Formy na -u bez fleksyjnej kategorii przypadku?

Pierwsze rozwiązanie to uznanie, że liczebniki typu PIĘĆ, DWADZIEŚCIA czy (zapewne już niedługo) WIELE posiadają specjalną formę, synkretyczną z formami dopełniacza, celownika i miejscownika, ale pozbawioną jakichkolwiek kategorii fleksyjnych. Byłoby to rozwiązanie w pewnym stopniu analogiczne do przyjętego między innymi w SGJP i w tagsecie NKJP⁵ opisu przymiotnikowych form poprzyminkowych (typu *polsku* w *po polsku*) jako pozbawionych zwykłych kategorii fleksyjnych przymiotnika. Podobnie jak dystrybucja form typu *polsku* ograniczona jest do pozycji po przyimku *PO*, dystrybucja narzędnikowych form typu *pięciu* ograniczona by była do pozycji po przyimku *PRZED*, z dodatkowym wymaganiem współwystępowania formy *laty*.

W obu wypadkach takie nieodmienne formy mogą wchodzić w pewne oddziaływania składniowe, na przykład możliwa jest ich koordynacja:

(21) Jako dwunastolatek sprawnie czytałem już po *niemiecku i rosyjsku*. (A. Sapkowski, *Historia i fantastyka*, 2005)

(22) Przed *sześciu i pięciu* laty Zyskowski był jednym z kluczowych zawodników ekipy z Wrocławia. („Gazeta Wyborcza”, 1999)

Drobnym problemem jest fakt, że takie hipotetycznie nieodmienne formy liczebnikowe podlegałyby tym samym regułom tworzenia liczebników złożonych co zwykle – odmienne – formy liczebnikowe, np.⁶:

(23) Otóż, Szanowni Państwo, przed *dwustu trzydziestu siedmiu* laty, 11 kwietnia 1771 r. w Toruniu przyszedł na świat Samuel Bogumił Linde. (stenogram z posiedzenia Senatu RP, 2008)

(24) Przed *dwustu dwudziestu pięciu* laty Kazimierz Pułaski przyłączył się do Amerykanów walczących o wolność i pokonanie despotyzmu. („Dziennik Polski”, 2002)

Odpowiedniego rozszerzenia wymagałby zatem opis grup liczebnikowych Włodzimierza Gruszczyńskiego i Zygmunta Saloniego (1978).

5 Zob. Przepiórkowski, Woliński 2003; Przepiórkowski 2009; Szalkiewicz, Przepiórkowski 2012.

6 Poniższe dwa przykłady pochodzą z pełnego NKJP.

Istotniejszy problem stanowią natomiast przykłady poniższe, z narzędnikową formą przymiotnika:

(5) Dawno, dawno temu, przed *jakimiś trzydziestu pięciu* laty, ja również byłem młodym chłopcem. (M. Brandys, *Śladami Stasia i Nel*, 1961)

(25) Przed *jakimiś dziesięciu* laty zostałem – już nie wiem jakimi drogami – mianowany członkiem jury wielkiej Nagrody Balzana. (J. Iwaszkiewicz, *Podróże do Włoch*, 1977)

Są to jedyne dwa przykłady tego typu znalezione w zrównoważonym podkorpusie NKJP za pomocą zapytania:

(26) przed/i [pos="adj|pact|ppas" & case=inst] [pos=num & orth=".*u"/i] + laty/i

Oba są autorstwa pisarzy, których język ukształtował się przed wojną, można by więc twierdzić, że nadal występuje tu dawny narzędnik *pięciu*. W pełnym NKJP można jednak znaleźć jeszcze poniższe dwa przykłady tego typu, oba współczesne:

(27) Dlatego przed *jakimiś dwudziestu* laty zastosowano osiągnięcia metalurgii w dziedzinie lamelek (lamelle). (Usenet – pl.rec.foto, 2000)

(28) Co prawda, przed *jakimiś dziesięciu* laty zjawiał się jakiś ryzykant i wyreżyserował „Gałązkę” w Grodnie. („Dziennik Polski”, 1999)

Aby stwierdzić ewentualną nieakceptowalność tego typu przykładów we współczesnej polszczyźnie, należałoby więc zapewne użyć metod ankietowych. Na potrzeby dalszych rozważań założymy jednak, że przytoczone zdania należą do współczesnej polszczyzny, a więc że interesujące nas formy na *-u* mogą się łączyć z formami przymiotnikowymi w narzędniku (i tylko w narzędniku).

Inną linią obrony pierwszego rozwiązania przed przykładami (5), (25) i (27)–(28) byłoby stwierdzenie, że narzędnik formy przymiotnikowej wynika z tego, że forma ta modyfikuje rzeczownik *laty*, a nie bezpośrednio liczebnik *pięciu*. A więc struktura tych przykładów byłaby analogiczna do struktury przykładu (29), gdzie dopełniacz *ostatnich* odpowiada dopełniaczowi formy *lat* (samo *kilkanaście* jest w bierniku).

(29) Z zadowoleniem zajął do pustych szafek, gdzie przez *ostatnich kilkanaście lat* zalegały zeszyty z wycinkami i zestawieniami. (Adam Barczyński, *Ślepy los*, 1999)

Stwierdzenie to stoi jednak w sprzeczności z intuicją semantyczną: formy *jakimiś* semantycznie modyfikują bezpośrednio liczebnik – są wykładnikami aproksymacji – a nie rzeczownik⁷. Wydaje się więc, że bardziej uzasadnione byłoby jednak uznanie formy *pięciu* w tych i innych przykładach za formę narzędnika.

⁷ Por. Gruszczyński, Saloni 1978: 37, przyp. 18.

2.2. Formy na -u z fleksyjną kategorią frazemowości

Drugie rozwiązanie, które tutaj roboczo przyjmuję, polega na wprowadzeniu dodatkowej kategorii fleksyjnej liczebników odróżniającej narzędnikowe formy *pięciu* i *pięcioma*. Rozwiązanie to jest w pewnym stopniu analogiczne do wprowadzenia kategorii *akomodacyjność* dla rozróżnienia hipotetycznie mianownikowych⁸ form kilku małych (ang. *pau-cal*) liczebników (DWA, OBA, OBYDWA, TRZY, CZTERY), np.: *dwaj* w *Dwaj faceci przyszli* ma wartość akomodacyjności równą *congr*, a *dwóch* w *Dwóch facetów przyszło* ma wartość *rec* (Bień, Saloni 1982: 37)⁹.

W wypadku form narzędnikowych na -u i -oma ta nowa kategoria odnosi się do znacznie większej liczby leksemów (wymienionych na początku artykułu), ale ma dosyć idiosynkratyczną interpretację: odróżnia w pełni produktywne formy -oma od narzędnikowych form na -u występujących tylko w pewnej wysoce zleksykalizowanej konstrukcji: *przed -u laty*. Nazwijmy więc tę nową kategorię *frazemowość*; jej wartość *lex* oznacza występowanie jedynie w pewnych konstrukcjach zleksykalizowanych, wartość *prod* natomiast dystrybucję produktywną:

(30) ⟨pięcioma; 5; g1, inst, prod; Pl, Inst⟩

(31) ⟨pięciu; 5; g1, inst, lex; Pl, Inst⟩

Użyteczność tej kategorii wykracza poza narzędnikowe formy liczebników. Może ona być także wykorzystana na przykład do odróżnienia produktywnego dopełniacza *dębu* od dopełniaczowej formy *dęba* występującej w związkach typu *stanąć dęba* czy *dać dęba*. O tym, że forma *dęba* jest przez rodzimych użytkowników nadal odbierana jako dopełniaczowa forma rzeczownika, świadczą następujące przykłady z Internetu:

(32) Klacz biegła, wierzgała skakała, aż wreszcie stanęła *tak wysokiego dęba*, że wilk spadł na pysk z jej grzbietu i uciekł. (<http://rkoni-howrse.blogspot.com/p/historie.html>, dostęp: 6 sierpnia 2020)

(33) Jak to ci się podoba to znaczy, że koń nigdy nie stanął ci '*prawdziwego*' tzn. *wysokiego dęba*. (https://zapytaj.onet.pl/Category/010,009/2,8293744,Czy_stanal_wam_juz_kon_kiedy_deba_.html, dostęp: 6 sierpnia 2020)

Wynikiem braku takiej kategorii w aparacie słownika walencyjnego Walenty¹⁰ jest ułomny opis konstrukcji *stanąć dęba* traktujący *dęba* jako niemodyfikowalną skamieniałość (Przepiórkowski i in. 2014a: 88).

Kategoria *frazemowość* może być także zastosowana do rozróżnienia form *laty* i *latami*.

8 W literaturze lingwistycznej często przyjmowane są też inne interpretacje form liczebnikowych w pozycji podmiotu, podsumowane m.in. w pracach Alexandra Schenkera (1971) i Adama Przepiórkowskiego (2004).

9 Janusz S. Bień i Zygmunt Saloni (1982: 37) rozróżniają narzędnikowe formy *pięciu* i *pięcioma* za pomocą kategorii *wariant*, kategoria ta nie ma jednak znaczenia dla opisu morfologicznego czy składniowego, sygnalizuje jedynie warianty typu *profesorowie/profesorzy*, *pospiesznyi/pospieszny* czy *szepcze/szepce/szept*.

10 Zob. <http://walenty.ipipan.waw.pl/> (Przepiórkowski i in. 2014b, 2017; Hajnicz i in. 2015).

3. Laty

Forma *laty* występująca w rozważanej konstrukcji uznawana jest za przestarzałą¹¹, jest to jednak klasyfikacja błędna. Należałoby ją raczej zaklasyfikować jako jak najbardziej żywą, ale tylko w wyrażeniach typu *przed ... laty*, z grupą liczebnikową lub bez. Na przykład w ręcznie znakowanym podkorpusie NKJP, liczącym około 1,2 miliona segmentów, w zasadzie wszystkie 46 wystąpień formy *laty* to wystąpienia w tej konstrukcji: 15 razy jako bezliczebnikowe *przed laty*, 10 z liczebnikiem na *-u* (w tym raz błędne z przyimkiem *sprzed*), 9 z liczebnikami na *-oma*, 6 z liczebnikiem pisanym cyframi i 6 razy z formami *trzema* i *czterema*.

Także przejrzenie losowej próbki 100 wyników zapytania *laty/i* w zrównoważonym podkorpusie NKJP potwierdza obserwację, że forma *laty* występuje wyłącznie w konstrukcji *przed ... laty*: w wylosowanej próbce takich wystąpień było 96, ponadto dwa błędne z przyimkiem *sprzed*, jeden z westchnieniami *za ubiegłymi laty* w tekście Stefana Żeromskiego z 1903 roku oraz jedno odwołanie do Grzegorza Laty.

Dystrybucja formy *laty* jest zatem ograniczona, ale trudno ją uznać za przestarzałą: w kontekście *przed...* zdecydowanie wypiera formę *latami*, niezależnie od tego, czy występuje liczebnik i jaką ten liczebnik ma formę. Wyniki sześciu zapytań typu (34) w podkorpusie zrównoważonym – dla obu form rzeczownika ROK oraz dla różnych form narzędnikowych liczebnika i dla braku liczebnika – zestawiono w tabeli (35).

(34) *przed/i* [pos=num & orth=".*u"/i] + *laty/i*

(35)

<i>przed ...</i>	<i>... laty</i>	<i>... latami</i>
<i>...-u ...</i>	2206	0
<i>...-oma ...</i>	2302	13
bez liczebnika	3848	8

Z danych zebranych w tabeli (35) i z wcześniejszych rozważań wynika, że jeżeli faktycznie uznać formę *laty* za przestarzałą, to tym bardziej należałoby za takie uznać formy narzędnikowe liczebników na *-u*, gdyż występują znacznie rzadziej i w bardziej ograniczonych kontekstach niż forma *laty*: w zasadzie każde wystąpienie narzędnikowej formy na *-u* implikuje formę *laty*, ta ostatnia łączy się jednak podobnie często także z formami na *-oma* i jeszcze częściej występuje w wyrażeniu *przed laty* (pojawia się także sporadycznie w innych kontekstach).

Podobnie jak w wypadku narzędnikowych form na *-u* także w wypadku formy *laty* można pokazać, że jest to faktycznie forma narzędnikowa, gdyż łączy się z narzędnikowymi formami przymiotnikowymi¹²:

(36) [...] bruki, przed dawnymi laty ułożone, leżą głęboko pod zwałami błota. (S. Milewski, *Intymne życie niegdysiejszej Warszawy*, 2008)

¹¹ Na przykład w SGJP i – prawdopodobnie za nim – w WSJP PAN.

¹² Przykład (37) pochodzi z pełnego NKJP.

(37) [...] czy mianowicie „polonistyczne studium literatury i języka” pozostało nadal tym samym, jakim było jeszcze przed *niedawnymi laty*? (J. Święch, *Nowoczesność. Szkice o literaturze polskiej XX wieku*, 2007)

Wydaje się więc, że zamiast uznawać formę *laty* za przestarzałą, lecz dystrybucyjnie równoważną formie *latami*, należałoby ją uznać za współczesną formę frazemową (lex), o istotnie różnej dystrybucji od produktywnej (prod) formy *latami*.

4. Podsumowanie

W niniejszym artykule starałem się wykazać, że we współczesnej polszczyźnie narzędnikowe formy liczebników na *-u* i na *-oma* nie są już formami dystrybucyjnie równoważnymi: formy na *-oma* są w pełni produktywne, formy na *-u* natomiast występują w zasadzie wyłącznie w konstrukcji *przed -u laty*. Zaproponowałem dwa podejścia do opisu tych faktów, z których bardziej satysfakcjonujące polega na wprowadzeniu nowej kategorii gramatycznej – *frazemości*. Kategoria ta jest przydatna także do opisu innych zjawisk, w tym do opisu dystrybucji formy *laty*, którą należy klasyfikować nie jako formę przestarzałą, lecz jako formę frazemową występującą w konstrukcji *przed ... laty*.

Bibliografia

- Bartnicka B., Satkiewicz H. 1990: *Gramatyka języka polskiego dla cudzoziemców*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Bień J.S., Saloni Z., 1982: *Pojęcie wyrazu morfologicznego i jego zastosowanie do opisu fleksji polskiej (wersja wstępna)*, „Prace Filologiczne” XXXI, s. 31–45.
- Derwojedowa M., Karaś H., Kopcińska D. (red.) 2005: *Język polski: Kompendium*, Świat Książki, Warszawa.
- Dąbrowska A., Łobodzińska R. 1995: *Polski dla cudzoziemców*, Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, Wrocław.
- Górski R.L., Łaziński M. 2012: *Reprezentatywność i zrównoważenie korpusu*, [w:] A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 25–36.
- Gruszczyński W., Saloni Z. 1978: *Składnia grup liczebnikowych we współczesnym języku polskim*, „Studia Gramatyczne” II, s. 17–42.
- Hajnicz E., Nitoń B., Patejuk A., Przepiórkowski A., Woliński M. 2015: *Internetowy słownik walencyjny języka polskiego oparty na danych korpusowych*, „Prace Filologiczne” LXV, s. 95–110.
- ISJP: *Inny słownik języka polskiego*, t. 1–2, red. M. Bańko, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2000.
- Jadacka H. 2005: *Kultura języka polskiego. Fleksja, słowotwórstwo, składnia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Janus D., Przepiórkowski A. 2007: *Poliqarp. An open source corpus indexer and search engine with syntactic extensions*, [w:] *Proceedings of the ACL 2007 Demo and Poster Sessions*, Prague, s. 85–88.
- Laskowski R. 1999: *Liczebnik*, [w:] R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, H. Wróbel (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, wyd. 3, s. 341–351.
- Markowski A. 2003: *Język polski. Poradnik profesora Andrzeja Markowskiego*, Wilga, Warszawa.
- Mędak S. 2010: *Liczebnik też się liczy!*, Universitas, Kraków.
- NKJP: Narodowy Korpus Języka Polskiego (online: <http://nkjp.pl>).
- Przepiórkowski A. 2004: *O wartości przypadku podmiotów liczebnikowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” LX, s. 133–143.
- Przepiórkowski A. 2009: *A comparison of two morphosyntactic tagsets of Polish*, [w:] V. Koseska-Toszeva, L. Dimitrova, R. Roszko (red.), *Representing Semantics in Digital Lexicography. Proceedings of MONDILEX Fourth Open Workshop*, Warszawa, s. 138–144.
- Przepiórkowski A., Bańko M., Górski R.L., Lewandowska-Tomaszczyk B. (red.) 2012: *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.

- Przepiórkowski A., Hajnicz E., Andrzejczuk A., Patejuk A., Woliński M. 2017: *Walenty: gruntowny składniowo-semantyczny słownik walencyjny języka polskiego*, „Język Polski” XVII, z. 1, s. 30–47.
- Przepiórkowski A., Hajnicz E., Patejuk A., Woliński M. 2014a: *Extended phraseological information in a valence dictionary for NLP applications*, [w:] *Proceedings of the Workshop on Lexical and Grammatical Resources for Language Processing (LG-LP 2014)*, Association for Computational Linguistics and Dublin City University, Dublin, s. 83–91.
- Przepiórkowski A., Hajnicz E., Patejuk A., Woliński M., Skwarski F., Świdziński M. 2014b: *Walenty: Towards a comprehensive valence dictionary of Polish*, [w:] N. Calzolari, K. Choukri, T. Declerck, H. Loftsson, B. Maegaard, J. Mariani, A. Moreno, J. Odijk, S. Piperidis (red.), *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2014*, European Language Resources Association (ELRA), Reykjavik, s. 2785–2792.
- Przepiórkowski A., Krynicki Z., Dębowski Ł., Woliński M., Janus D., Bański P. 2004: *A search tool for corpora with positional tagsets and ambiguities*, [w:] *Proceedings of the Fourth International Conference on Language Resources and Evaluation, LREC 2004*, European Language Resources Association (ELRA), Lisbon, s. 1235–1238.
- Przepiórkowski A., Woliński M. 2003: *A flexemic tagset for Polish*, [w:] *Proceedings of Morphological Processing of Slavic Languages, EACL 2003*, Budapest, s. 33–40.
- Saloni Z. 1976: *Kategoria rodzaju we współczesnym języku polskim*, [w:] R. Laskowski (red.), *Kategorie gramatyczne grup imiennych we współczesnym języku polskim*, „Prace Instytutu Języka Polskiego” XIV, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław, s. 43–78.
- Saloni Z. 1977: *Kategorie gramatyczne liczebników we współczesnym języku polskim*, „Studia Gramatyczne” I, s. 145–173.
- Saloni Z. 1992: *New remarks on Polish numerals*, [w:] A. Clas (red.), *Le mot, les mots, les bons mots / Word, words, witty words. A Festschrift for Igor A. Melčuk*, Les Presses de l'Université de Montréal, Montreal, s. 171–182.
- Saloni Z., Gruszczyński W., Woliński M., Wołosz R. 2007: *Słownik gramatyczny języka polskiego*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Saloni Z., Świdziński M. 2007: *Składnia współczesnego języka polskiego*, wyd. 5, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Schenker A.M. 1971: *Some remarks on Polish quantifiers*, „Slavic and East European Journal” XV(1), s. 54–59.
- SGJP: Woliński M., Saloni Z., Wołosz R., Gruszczyński W., Skowrońska D., Bronk Z.: *Słownik gramatyczny języka polskiego*, wyd. 4, Warszawa 2000 (online: <http://sgjp.pl/>, dostęp: 1 sierpnia 2020).
- SJPDun: *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Wilga, Warszawa 1996.
- Szałkiewicz Ł., Przepiórkowski A. 2012: *Anotacja morfoskładniowa*, [w:] A. Przepiórkowski, M. Bańko, R.L. Górski, B. Lewandowska-Tomaszczyk (red.), *Narodowy Korpus Języka Polskiego*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa, s. 59–96.
- Wróbel H. 2001: *Gramatyka języka polskiego*, OD NOWA, Kraków.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. P. Źmigrodzki (online: <http://www.wsjp.pl/>, dostęp: 6 sierpnia 2020).
- WSPP: *Wielki słownik poprawnej polszczyzny*, red. A. Markowski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2004.
- Źmigrodzki P., Bańko M., Batko-Tokarz B., Bobrowski J., Czelakowska A., Grochowski M., Przybylska R., Waniakowa J., Węgrzynek K. (red.) 2018: *Wielki słownik języka polskiego PAN. Geneza, koncepcja, zasady opracowania*, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków.

Summary

Phrasemity of numeral instrumental forms ending in *-u*

Keywords: numerals, instrumental case, phraseme.

The aim of this article is to demonstrate that in contemporary Polish – contrary to the view expressed in dictionaries, grammars, Polish textbooks for foreigners and theoretical linguistic publications – instrumental forms of cardinal numerals ending in *-u* (e.g. *pięciu* ‘five’) are not in free variation with forms ending in *-oma* (e.g. *pięcioma*). On the basis of attested data drawn mainly from the National Corpus of Polish, it is shown that forms ending in *-u*, when used as simple numerals in instrumental positions, are limited to the construction *przed X-u laty* ‘X years ago’, while forms ending in *-oma* are fully productive. In order to distinguish, within a given lexeme, forms which may only occur in phrasemes (i.e. broadly understood phraseological expressions) from forms which occur productively, a new grammatical category is proposed: “phrasemity”.